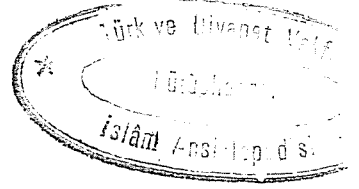

3

OSMANLI ARAŞTIRMALARI

III

Nesir Heyeti — Editorial Board

HALİL İNALCIK — NEJAT GÖYÜNÇ

HEATH W. LOWRY

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

III

İstanbul - 1982

OSMANLI KLÁSİK DÖNEMİNDEKİ «EŞRAF ve A'YAN» ÜZERİNE BAZI BİLGİLER

Özer Ergenç

Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneksel düzeninde önemli değişmelerin görüldüğü XVIII. yüzyılda, yönetim kadrolarına giren ve çeşitli ekonomik, sosyal işlevler yüklenen «*a'yân ve eşraf*»ın aile kökenleri, güçlerinin dayanakları, toplumsal hayatta oynadıkları roller ayrıntıları ile incelenmiş, bu konuda pek çok belgesel bilgi derlenmiştir¹. Fakat, bunların daha önceki durumlarına ilişkin açıklamalar, genellikle Osmanlı klâsik sistemi üzerine yapılan araştırmalar arasında yeri geldikçe değinme biçimindedir. Oysa, bu konudaki bilgileri çoğaltmak, hem Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezî mutlak otorite karşısında reâyânın istemlerinin nasıl açıklanabildiğini anlamak², hem de XVIII. yüzyıldaki olgunun daha önceki dönemlerin hangi gelişmelerinin sonucu olduğunu iyice belirlemek yönünden yararlıdır. İşte bu makalede, sözü edilen noktalara sınırlı da olsa ışık tutmak amaçlanmıştır.

1 Bu konuda ilk akla gelen şu eserlere bakılabilir : Uluçay, Çağatay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyahlık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1955; Özkaya, Yücel, XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu'da A'yânlık İddiaları, *DTCFD XXXIV* (1966), 195-231; Akdağ, Mustafa, Osmanlı Tarihinde A'yânlık Düzeni Devri, *Tarih Araştırmaları Dergisi VIII-XII* (1970-1974), s. 51 vd.

2 Bu konuda bakınız : Ergenç, Özer, Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler, *VII. Türk Tarih Kongresi II* (Ankara 1981), 1265-1274.

XVI. Yüzyılın belgeleri Osmanlı şehir toplumunda devlet ve reâyâ arasındaki ilişkileri düzenleyen, hem reâyânın temsilcisi durumunda bulunan, hem de devlet emirlerinin uygulanmasında resmî görevlilerin yardımcısı görünen bir gurup, «esrâf ve a'yân» diye tanımlanıyor. Genel anlamda «şehir ileri gelenleri» diyebileceğimiz bu gurup, zengin tüccarlardan, esnâfın yaşlı ve güngörmüşlerinden, ulemâ, imâm, hatîb gibi tanınmış din adamları ile ünlü tarîkat şeyhlerinden oluşmuş gözükmektedir. Bu yargımızı *şer'îye sicillerinden* çıkardığımız kişi adları ve bunların meslekleri desteklemektedir. Örneğin, «esrâf ve a'yân» arasında anılan Ankara Hatun mahallesinden Kasım Halîfe b. Tâceddin, Molla Ali b. Veli³, Rüstem Na'âl mahallesinden «fahri'l-a'yân» Muslihiddin Halîfe b. Hacı Davud⁴ din adamlarıdır. Yine Ankara'da Eyne Bey adlı sahte bir kapıkulu askerini, çarşıdaki dükkânlarını basarak yağmaladığı için şikâyette bulunanların temsilcileri görünen ve «a'yân-ı şehir»den oldukları belgelerde belirtilen Hacı Mahmud b. Ali, Şah Mehmed b. İbrahim, Hacı Hasan b. Hüseyin esnâftandırlar⁵. Ekmeğe narh verilmesini isteyen «nefs-i Ankara esrâf ve a'yânından» Seyyid İbrahim b. Seyyid Abdüsselâm, Seyyid Nimetullah b. Seyyid Mehmed, Seyyid Mahmud b. Seyyid İbrahim, Üstâd Behram b. Abdullah, Hacı Ahmed b. Veli, Üstâd Ali b. Mehmed, Hacı Hasan b. Hüseyin ve Hacı Mahmud b. İbrahim, Yusuf b. Emre adlı kişiler⁶ içinde «seyyid» sanını taşıyanların Peygamber soyundan geldikleri inancıyla saygınlık gördükleri ve özel giyimleri, vergi yükümlülüğü dışında bulunmalarıyla üstünlüğe sahip buldukları bilinir. «Üstâd» diye anılanların da esnâftan oldukları açıktır. Bir başka belgede «a'yân»dan oldukları belirtilen İbrahim Çelebi b. Mustafa ve Ahmed Çelebi b. Ahmed, Ankara'da Zağfirancı hanını yaptıran Hacı İbrahim ve Hacı Edhem soyundan ve büyük bir tüccar ailesindendirler⁷. 15 Ocak 1600 tarihli bir başka kayıтта geçen «a'yân-ı vilâyetden kethüdâ-i şehir ve Hacı Satı ve sâir tüccâr tâifesi» deyimini tüccârların a'yândan olduklarını açıkça göstermektedir⁸. Aynı tarihlerde kahve rüsûmunun toplanışı

3	<i>Ank. Şer. Sic. II/581.</i>
4	» VI/773.
5	» V/199, 202.
6	» V/1255.
7	» VI/1089.
8	» VII/145.

ile ilgili bir zabıtta bilgilerine başvurulmuş Şeyh İnâyetullah Baba b. Şeyh Halil Baba, Bayramiyye tarikatının şeyhlerinden ve Hacı Bayram soyundandır⁹. Bir olay nedeniyle düzenlenen tutanakta, şenir kethüdâsının yanında Şah Bey ve Mehmed Bey b. Cafer gibi askerîlerin de «a'yân» arasında anılması, şehirde «oturak» kapıkullarının giderek seçkin yerleşikler arasına katıldıklarını göstermektedir¹⁰. 10 Şubat 1605 tarihli bir belgede, hırsız ve şakıy diye mahkemeye getirilen bir yenicinin nasıl tanındığı «ulemâ ve müderrisînden Ahmed Efendi b. Abdülkerim ve Mustafa Efendi b. Ali ve Hacı Bayram Sultan neslinden Şeyh Abdurrahman Efendi b. Halil Baba» dan sorulmaktadır¹¹. Görülüyor ki, yukarıda saydığımız çeşitli zümrelerden kişiler ve benzerleri, zenginlikleri ve bilgileriyle, soyluluklarıyla şehrin ileri gelenlerini oluşturmaktadırlar.

Bunların şehir toplumundaki rolleri, belgelerin ışığında şöyle sıralanabilir :

a) A'yândan biri «şehir kethüdâsı» olarak atanmaktadır. Örneğin, Ankara'da uzun yıllar şehir kethüdâlığı yapan İbrahim Çelebi Zağfirancı-zâdelerdendir. Zağfirancı-zâdeler, aslen Kayserili olup 1500'lerde Ankara'ya yerleşmiş bir tüccar ailesidir. Zağfirancı-zâde Hâce İbrahim b. Mehmed kardeşi ile birlikte 1505'de Ankara'nın en büyük hanlarından Zağfirancı hanını yaptırmıştır. Bunların soyundan gelen İbrahim Çelebi, Mahmud Çelebi, Ahmed Çelebi, Edhem Çelebi, Mehmed Çelebi, XVI. yüzyılın sonlarında Ankara'nın ileri gelen tüccarları arasında bulunmaktadırlar.

Şehir kethüdâsını, şehri ilgilendiren her konuda, özellikle devletle ilişkilerde reâyânın temsilcisi olarak görüyoruz. Diğer yandan, devlet işlerinin yürütülmesine yardımından dolayı *askerî* sınıf içine alınmıştır¹². 1479 (884) tarihli Bursa şehir kethüdâsına ilişkin bir

9 Ankara Şer-Sic. VII/1375.

10 » VIII/2032.

11 » IX/1122.

12 Bilindiği gibi Osmanlı Devletinde, devlet görevlisi olmanın tek göstergesi, padişahın verdiği *berat* ve bu beratta gösterilen görev karşılığı, vergilerden muafiyettir. Her tür görevlilerin tümüne birden *askerî* denmiştir. Kimlerin askerî olduğu da fermân ve kanunlarda gösterilmiştir. Bu gibi belgelerin hepsinde *şehir kethüdâsı* askerîler arasında sayılmıştır. Bkz. İnalçık, Halil, XV. Asır Türkiye İktisadî ve İctimai Tarihi Kaynakları, *i.Ü. İk. Fak. Mec.* XV/1-4

berat, bize onun niteliği hakkında bilgiler veriyor¹³. Örneğin, şehir kethüdâsının ilişkili olduğu kişi ve gruplar, anılan belgede şöyle belirtiliyor: «...Bursa'nın kadısı ve ulemâsı ve subaşı ve a'yânı ve hâceleri ve bezirgânları ve sâir ahâlisi fi'l-cümle mecmû' ulusu ve kiçisi her kim var ise bunu kendülerine kethüdâ bilüb cânibini azız ve muhterem dutalar ve kethüdâlığa müteallik umûrda rücû' buna ideler, emrinden tecâvüz kılmayalar». «Kethüdâlığa müteallik umûr» un neler olduğu belgelerde tam bir açıklıkla belirtilmemektedir. Bu yüzden, şehir kethüdâsının işlevi, görev ve yetkileri kimi belgelerin içeriğinden bir ölçüde anlaşılabilir. Örneğin, sözünü ettiğimiz belgede: «...kethüdâlık vezâyifin ve merâsimin yerüne getüre, müs-lümânlar meşâlihünde hak üzere sa'y idüb yoksullar cânibini riâyet ide...» denmektedir. Anlaşıyor ki bu sözler, şehir kethüdâsının düzenleyici rolüne işaret etmektedir. Devlet tarafından reâyâyâ yüklenen parasal ve hizmet görevlerinin yerine getirilmesinde, yükümlülüklerin şehirlîye adâletli şekilde dağıtımının yapılması, işlerin sıraya konması; yükümlülükler karşı reâyânın dileklerinin merkeze iletilmesi, şehirde darlık ve sıkıntı çekilmemesi gibi görevler, şehir kethüdâsına ait görünmektedir. Bu açıdan şehir kethüdâsı, bir yandan devlet görevlisi niteliğini taşıırken, bir yandan da şehirdeki üreticilerin ve ticaret erbâbının lideri durumunda bulunmaktadır.

14 Haziran 1582 (23 C. Âhir 990) tarihli bir belge bu konuda daha da aydınlatıcıdır¹⁴. Belgede açıklandığına göre, belirtilen tarihte Bursa'da şehir kethüdâsı olan Mehmed bin Ahmed, mâhkemede eski şehir kethüdâsı Pîr Mehmed Çelebi b. Seydi'nin İstanbul'da Dîvân-ı Hümayûn'da kendisinden şikâyetçi olduğunu ve kethüdâlığı ele geçirmek için çeşitli suçlamalarda bulunduğunu beyan ederek, kendi durumunu açıklığa kavuşturmak üzere «ahvâlinin ehli-sûkdan ve gayriden ve bi'l-cümle reâyâ ve berâyâdan suâl olunmasını» istemektedir. Bunun üzerine mahkeme şehir kethüdâsı hakkında aşağıdaki kişi ve grupların bilgisine başvurmuştur :

(1954), s. 53; *Ank. Şer. Sic. IX/3050* (Evâil-i Ramazan 1013 tarihli ferman sûreti): «...kadı ve kadı nâibleri ve şehir kethüdâları ve tekâlif-i örfiyyeden muâf olanlar askeridir...».

13 Bkz. Beldiceanu, N. *Recherches sur la Ville Ottomane au XVe siècle* Etude et Actes, Paris 1973, s. 109-111, 158, 425-426.

14 *Bursa Şer. Sic. A 122*, 28 b.

«Bursa'nın imâmlarından ve hatîblerinden Sultan Yıldırım Hân hatîbi Mevlânâ Mustafa b. Ali ve Hazret-i Emîr imâmı Mevlânâ İsâ Halife ve Mevlânâ Mahmud Çelebi b. Nureddin ve Yusuf b. Carullah ve mütevellîlerden Seyyid Ebu'l-beka ve Mehmed Çelebi b. Hâce Sinan ve Muharrem Çelebi (Eski Yıldırım mütevellîsi) ve sey-yidlerden Seyyid Hüseyin ibnü's-seyyid Ali ve Seyyid Hasan ibnü's-seyyid Hüseyin ve Seyyid Ali ibnü's-seyyid Mustafa ve sâir ekâbir ve a'yândan Mehmed Bey b. Mustafa adlı hâssa anbarcı ve Mustafa ve Hâce Osman b. Nasuh ve Bostan Çelebi b. Hâce Memi ve Hâce Abdülaziz b. Şehabeddin ve bakkallardan ve bâzârcılardan ve habbâz (ekmekçi) ve kassâb ve sâir fukarâ ve ağniyâdan Mahmud Çelebi ibnü'l-hâc Mehmed ve Ömer Çelebi b. Mustafa ve Hacı Sinan b. Mustafa ve Mahmud Bey b. Nazar ve Turgud b. Mahmud ve Ali b. Abdi ve Hacı Yusuf b. Abdullah ve bi'l-cümle âmme-i reâyâ ve berâyâ.....».

Bu sayılanlar, Bursa'nın «esrâf ve a'yânı» denilen kişilerdir. Görüldüğü gibi içlerinde kapıkullarından Bursa'da oturanlar, imâm ve hatîbler, sey-yidler, hâce denilen büyük tüccârlar, şehrin beslenmesi ile ilgili üreticilerden bakkal ve pazarcıların, ekmekçilerin, kassâbların ileri gelenleri bulunmaktadır. Bu kişiler Kethüdâ Mehmed b. Ahmed'den memnun olduklarını açıklayarak onun görevde kalmasını istemişlerdir. Bu tür isteklerin genellikle merkez tarafından dikkate alındığı görülmektedir. Nitekim, 11 Ekim 1594 (26 Muharrem 1003) tarihli, Mehmed b. Mahmud adlı bir başka şehir kethüdâsının beratında, Bursa kadısının arz göndererek «Bursa a'yânından cem'i gafîr»in mahkemede «.... şehir kethüdâsı olan Hasan'ın nice nâ-şâyeste evzâ'ı olub ahâli-i vilâyet kendüsünden rızâ ve şük-rân üzere olmamağla ref' olunub yerine Mehmed bin Mahmud nâm kimesne ehl-i vukûf ve müstakîm ve dindâr ve kethüdâlık uhdesinden gelür kimesne olmağın zikrolunan kethüdâlık mezbûra sadaka ve inâyet buyurulmak ricâsına ahvâlimizi arz eyleyin» diye istekte bulduklarını bildirdiği anlatılmaktadır¹⁵. Bursa a'yânının bu isteği üzerine, adıgeçen Bursa şehir kethüdâlığına 8 Ekim 1594 tarihinden geçerli olmak üzere atanmıştır.

15 *Bursa Şer. Sic.* B 15, 150 b.

16 » » » B 15, 126 b.

28 Mayıs 1595 (19 Ramazan 1003) tarihli berat ise bir önceki kethüdâ Hasan Çelebi'ye ilişkindir¹⁶. Anlaşıldığına göre, Hasan Çelebi 1594'de bir ara azledilmiş, sonra yine şehir kethüdâlığına atanmıştır. Beratta bu konuda şöyle denilmektedir: «... kıdvetü'l-a'yân Hâssa Harc Emîni Ali Çavuş arz gönderüb mahrûse-i mezbûrede bi'l-fi'il şehir kethüdâsı olan Mehmed nâm kimesnenin hizmetinde ihmâl ve müsâhalesi olub ve a'yân-ı şehh dahî kendüden rızâ ve şük-rân üzere olmayub ref'i lâzım olmağın sâbıkâ şehir kethüdâsı olan Hasan bin Ramazan ehl-i vukûf ve yarar emekdâr olub ve nice rûzgâr şehir kethüdâlığı hizmetinde olub tahsîl-i mâl-i mîrîde küllî sa'yi zuhûra gelmiş kimesne olduğu eelden mezkûrun yerine yine üslûb-ı sâbık üzere kethüdâ olub berât-ı şerîf sadaka buyurulmak ricâsına ilâm» eylemiştir. Bundan sonra beratta, «kangısı evlâ ve enfâ' ve a'yân-ı şehh kangısından rızâ ve şük-rân üzere olduğu» sorulduktan sonra Hasan'ın bu göreve lâayık ise «âdet-i kadîme» üzere Bursa'ya kethüdâ olması emredilmektedir.

Yukarıda belgelerden yaptığımız alıntılar, şehir kethüdâsının a'yândan biri olarak ne tür bir işlevi bulunduğuna oldukça ışık tutmaktadır.

b) Her mahallenin çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak ve bu arada vergisini ödemek üzere ihdâs edilmiş olan «mahalle avâriz akçası» vakıflarının ve diğer evkafın tevliyet ve nezâreti genellikle a'yândan kişiler tarafından yürütülmektedir. Bunlara ilişkin pek çok kaydı, kadı sicillerinde bulmak mümkündür. Örneğın, Ankara'da Cenâbî Ahmed Paşa evkafının mütevellisi, 1580'lerde Kadri Çelebi b. Siyâmî Efendi adlı a'yândan bir kişidir¹⁷. Bursa'da birçok sultan vakfının mütevellilerinin de a'yândan oldukları, yukarıda andığımız belgelerden anlaşılmaktadır. Konya ve çevresinin 1570'lerde en büyük kredi kaynağı durumunda bulunan Karabacak-zâde Mehmed Efendi adlı eski bir kadının 10 bin altınlık para vakfının mütevelliliğini tüccâr-dan kimseler yapmaktadırlar¹⁸.

c) Şehre gelen yiyecek maddelerinin ve üretilen çeşitli malların pazar fiyatlarının saptanmasında, satıcı ve alıcının zarar görmemesi

17 *Ankara Şer. Sic.* VI/587.

18 *Konya Şer. Sic.* V/s. 108 vd.

için, eşrâf ve a'yândan kişiler kadının ve muhtesibin yanında bulunmaktadırlar. Örneğin, 14 Ağustos 1594 (26 Zî'l-ka'de 1002) tarihinde mahkemeye gelen eşrâf ve a'yân, onun kilesinin 10 akçaya satıldığını, bu nedenle ekmeğin 400 dirheminin 1 akçaya satılmasının uygun olacağını söyleyerek kadının bu doğrultuda narh vermesini sağlamışlardır¹⁹. 1600 yılında bütün ülkede gerçekleştirilen para ayarlamasından sonra, yeni fiatların saptanması ve narh listelerinin düzenlenmesinde, şehir kethüdâsı ve a'yânın büyük rolü olduğu belgelerden anlaşılmaktadır²⁰. Aynı durum, olağan zamanların işlemlerinde de görülmektedir²¹.

d) Kamuyu ilgilendiren konularda, resmî görevlilerin reâyâ ile ilişkilerinde a'yân ve eşrâfın önemli rolü vardır. Örneğin Aralık başları 1589 (Evâil-i Safer 998) tarihinde Ankara'da Hatun mahallesi mescidinin onarımı için Bademli köyünün gelirlerinin Melike Hatun tarafından adigeçen meşcide vakfedildiği, eşrâftan Kasım Halife'nin tanıklığı ile belirlenmiş ve mahkemece gerekli harcama izni verilmiştir²². Yine Ankara'da Hasan Paşa hanının onarımı için yapılan keşifte ehl-i hibre olarak «şehirin a'yânı» kayıtlıdır²³. Aynı vergilerin toplanmasında büyük önem taşıyan «hasad zamanı»nın saptanmasında «a'yân-ı vilâyetin» tanıklığı öngörülmekte²⁴ ve ancak ondan sonra «mahsûlün toplanabileceğine ve vergilerin alınabileceğine karar verilmektedir.

e) Ülkenin para düzeni, ekonomik hayatı ve toplumsal ilişkileri çok yakından ilgilendiren bir konudur. Böylesine önemli meselelerde eşrâf ve a'yânın daima ön plânda olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, 1600 yılındaki para ayarlaması sırasında, 21 Ağustos 1600 (11 Safer 1009) günü Ankara'ya gelen Dergâh-i âlî çavuşlarından Mehmed Çavuş tarafından 120 adet örnek sikke getirilmiş ve «a'yân ve eşrâf mahzarlarında keşf» olunduktan sonra sikke tashihine başlanmıştır. Bu konuya ilişkin sicilin altında Kal'a dizdârı ve kethü-

19	Ankara Şer. Sic.	VI/1255.
20	»	» VII/2176.
21	»	» VIII/3166.
22	»	» II/581.
23	»	» V/1168.
24	»	» VII/3, 4.

dâsı gibi resmî görevlilerin yanında a'yândan İbâdullah Baba'nın, kadılarından Mehmed Efendi'nin, Şehir kethüdâsı İbrahim Çelebi'nin ve Pîr Veli b. Mehmed'in adları yazılıdır²⁵. Yeni sikkelerin kesilmesine 16 Ekim 1600 (7 R. Âhir 1009) günü «Müftî ve müderris olan a'lemu'l-ulemâi'l-mütebahhirin Abdullah Efendi hazretleri ve zümre-i kudâtdan Abdülkadir Efendi ve sâir havâs....» huzurunda başlanmış²⁶. Verdiğimiz örneklerin hepsinde a'yânın rolü açıkça görülmektedir.

f) Şehrin korunması, adâletin tesisi, şehirdeki her kademedен yöneticilerden kanunlara ve şer'e aykırı tutumda bulunanlar olursa azledilmesinin sağlanması ya da daha yetenekli kişilerin görevlendirilmesi gibi şehir yerleşiklerinin pâdişâhtan istekleri, genellikle «esrâf ve a'yân» tarafından arzda bulunmak suretiyle gerçekleştirilmektedir. Örneğin, Celâli saldırılarının en yoğun bulunduğu sırada, Aralık başları 1604 (Evâhir-i Şa'ban 1013) tarihli bir belgeden öğrendiğimize göre, Ankara esrâfından Abdurrahman Efendi (Hatîb), Kurşunlu câmiî imâmı Muslihiddin Halîfe ve yanındakiler mahkemeye gelerek Mahmud Çavuş'un şehre serdâr olmasını istemişlerdir²⁷. Yine Mart başları 1605 (Şevvâl 1013) tarihinde Ankara yeniçerileri serdârı Abdi Çavuş hakkında «a'yân-ı vilâyet», «nice def'a eşkiyâyı men' ettiğinden sonra nice yechile vilâyete nâfi'dir ve şer'-i şerîfe mutî' ve münkaddır, yine yeniçerilere serdâr olmasını» dile riz diye genel isteği yansıtmışlardır²⁸. Haziran sonları 1605 (Evâhir-i Safer 1014) tarihli Yeniçeriler Ağası kaymakamı Mustafa imzalı bir mektupla, «Ankara yeniçerilerine serdâr olan Mustafa'nın ef'âl ve etvârından âmme-i nâs şükrân ve rızâ üzere olmayub hakkında a'yân-ı vilâyetden arzlar vârid olub ref'i gerektiğinden» yerine İbrahim adlı biri atanmıştır²⁹. 3 Eylül 1606 (28 R. Âhir 1015) tarihli ferman, «a'yân ve esrâfın» beldeleri eşkiyâ saldırısı altında kalması nedeniyle kendilerine yardım dileğinde bulunmaları üzerine, «bedel-i mekkârî»nin kaldırıldığına ilişkindir³⁰.

25	Ankara Şer. Sic.	VII/1325.
26	»	» VII/1463.
27	»	» IX/1563.
28	»	» IX/1136.
29	»	» IX/2912.
30	»	» X/1577.

Osmanlı geleneksel anlayışı açısından şehir yerleşiklerinin sosyal zümrelerini incelerken üzerinde durulması gereken konulardan biri, her tabakadan bireylerin taşıdıkları sanlardır. Eşraf ve a'yân için belirleyici *san*, *çelebi*'dir. Vereceğimiz örneklerden *çelebi sanının*, soyluluk ve değerlilik anlamını taşıdığı anlaşılmaktadır. Ancak, bu kelimenin etimolojik açıklanması yapılarak, ne zamandan beri kullanıldığı ve hangi anlamları taşıdığı kesinlikle belirlenmemiştir. Osmanlı çağından beri bazı müellifler kelimenin inceleme ve açıklanmasına çalışmışlardır³¹. Bu konuda birbirinden çok farklı görüşler ileriye sürülmüştür³². Bizim sicillerden çıkardığımız kayıtlar, XVII. yüzyılın başlarında *çelebi sanının* kimler tarafından kullanıldığını göstermekte ve bu konuda bilinenlere katkıda bulunabilecek önem taşımaktadır. Belgelerimizde *çelebi* kelimesi, ilmiye mensuplarının, dinî erkânın, büyük tüccarların oğulları olan ve babalarının sosyal statü ve kültürel değerlerini sürdüren kişilerin sanı olarak kullanılmıştır³³. Bilgiliği, soyluluğu, zenginliği ve saygınlığı belirler³⁴. Bu açıdan da eşraf ve a'yânın da göstergesi durumundadır. Ankara ve Konya sicillerinden, özel bir amaç gütmeyen gelişigüzel derlediğimiz bu sanı taşıyan 43 addan, 10'u efendi lâkablı yani ilmiye sınıfindan kişinin oğludur; 6'sı halife ünvanlı, yani imâm ve hatib gibi din görevlisinin; 5'i şeyh ve dervişin; 5'i *çelebi* ünvanlı

31 Bursalı Mehmed Tâhir (*Osmanlı Müellifleri* I, s. 402), 1714/5 (1116)'de ölmüş olan Terzi-zâde Mahmud b. Ahmed Manastirî'nin «Çelebi kelimesinin tahkik ve izâhuna dair risâlesi vardır» der.

32 Bkz. Ettore Rossi, *Çelebi Kelimesi Hakkında Ebu's-Suûd'a Atfedilen Bir Fetvâ, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten* (1954) s. 11-14. Rossi, Vatikan Kütüphânesinde Türkçe yazmaları arasında 263 no'lu bir eserde Ebu's-Suûd'a atfedilen ve bu kelimenin açıklanmasına ait olan bir fetva yayınlamıştır. W. Barthold (*İslâm Ansiklopedisi*, *Çelebi* madd.), bu kelimenin türetimi ve kazandığı anlamlar konusunda ileri sürülen görüşleri özetler. Çeşitli görüşlere göre, kâtip anlamına geldiği, iyi nutuk söyleyen demek olduğu ileri sürülmüştür. Barthold, *çelebi* kelimesinin Osmanlı yazı dilinde XVII. yüzyıla kadar hânedân mensuplarının, yüksek dinî erkânın, meşhur müelliflerin sanı olarak kullanıldığını belirtir. Ancak halk arasındaki kullanılışı eksiktir. Rossi de, zengin adamlara *çelebi* denmesinin hatâ olduğunu söyler.

33 Şer'îye sicillerindeki örnekler, halk arasındaki bu sanın ne anlama geldiğinin en önemli kanıtıdır ve bu belgeler bu açıdan önem taşımaktadır.

34 Bkz. Ergeng, Özer, *1580-1596 Yılları Arasında Ankara ve Konya* (Basılmamış Doktora Tezi), s. 228.

kişinin; 14'ü büyük tüccârın oğludur. Bunların hepsi de babaların meslek ve statüsünü sürdürmektedir.

Genel olarak taşrada çelebi sanı, beldenin seçkin yerleşiklerinin taşıdığı ve onları belirleyici bir niteliktedir. O nedenle bu sanı taşıyanların tümü, a'yân ve eşrâf arasında görülür.

«Eşrâf ve a'yân»ın işlevlerini belirttikten sonra, bunlar arasında önemli yer tutan ve daha sonraki dönemlerin gelişmelerinde büyük rol oynayan «tüccâr tâifesi»nden olup a'yân arasında yer alan kişilerin durumlarını ve diğer zümrelerle ilişkilerini incelemek gerekir. Tüccâr, büyük ticaretle uğraşması nedeniyle zengindir, devlete vergilerin toplanmasında yardımcıdır, ayrıca reâyânın sıkıntıya düşmesini önlediği inancıyla saygınlık görmektedir. Bütün bunlardan dolayı da toplum katında söz sahibidir. Bu özellikleri ve büyük ticaret için gerekli sermaye birikimi olanakları bulunduğu, Prof. İnalçık tarafından belgesel kanıtlarıyla açıklanmıştır³⁵. Biz burada, hem bu bilgilere katkıda bulunmaya, hem de tüccârın daha sonraki değişimlerde taşra yönetiminde fiilen görev alma yollarını nasıl açtığını açıklamaya çalışacağız.

Tüccârın, kendi arasında olduğu kadar, toplumun saygın diğer zümreleriyle, örneğin ilmiye sınıfından kişilerle ve beylerle yakını ilişkide bulunduğu anlaşılıyor. Bu ilişkiler, büyük ticarete onları da katma, evlenmeler yoluyla akrabalıklar kurma biçiminde beliriyor. Kısacası bu grup, politik güce ve dinî otoriteye dayananlarla birlikte hem toplumun üst katında yer almaya, hem de yönetici kadrolara katılmaya çalışmaktadır. Bu düşüncelerimizi destekler görünen somut örnekler şöyle sıralanabilir :

Daha önce sözünü ettiğimiz Konya'daki Karabacak-zâde Mehmed Efendi'nin on bin altınlık para vakfının, 1580'lerde mütevellisi olan Hacı Abdi b. Sinan bir tüccardır. Vakfın da parasını kullanarak İstanbul, Bursa, Halep, Şam ve Mısır'a gidip gelmek suretiyle ticaret yapmaktadır. Örneğin, Eylül sonları 1580 (Evâsıt-ı Şa'ban 988) tarihli bir zabıtta, vakfın kâtibi İbrahim Çelebi b. Budak ve câbisi Muharrem b. Memi, mütevellî üzerinde vakfın 80.000 akça pa-

35 Bkz. Capital Formation in the Ottoman Empire, *Journal of Economic History* XIX/1 (1969) 97-140.

rası bulunduğunu söyleyip istediklerinde mütevellî şu cevâbı vermektedir: «belirtilen miktar parayı İstanbul'da esbâba verdim. İki yük kalay, iki yük velense ve bir yük bıçak aldım. 400 filorisini (48.000 akça) de Üstâd Receb ile Mısır'a gönderdim»³⁶. Hacı Abdi'nin ticaret ilişkileri hakkındaki belgelerin sayısı oldukça fazladır. Bunlardan biri yine vakıfla ilgili olduğu için, bu konunun ikinci bir örneği olmaktadır. Sözü edilen belgede, vakfın görevlileri ondan yakınarak vakıf parasını altına, kuruşa ve esbâba bozup, beş altı ay, bir yıl kullandığını, bu zaman içinde vakfın faiz yönünden zarar gördüğünü bildirmektedirler. Bu zararı ödemesi lüzumuna dair müftiden alınan fetvâ gereği mütevellî tüccâra 28.300 akça zimmet çıkarılmıştır³⁷. Demek ki Hâce Abdi 283.000 akçayı üzerinde bulundurmuş durumdadır. Aralık sonları 1582 tarihli sicilden, Hâce Abdi'nin bu tarihlerde öldüğü anlaşılıyor. Onun yerine mütevellî olan Mustafa Çelebi, mahkemede ölen mütevellînin 1580 yılında vakfın parasından elde edilen faizden 50.000 akçaya karşılık verdiği Şam esbâbının 30 adet muhattem kuşak, 18 adet kaftanlık kumaş, 76 adet Bağdadî, 100 adet kutnî, 11 top taftadan ibaret olduğunu söylemekte ve kâtib ile câbinin bu kadar eşyayı, tüccârdan Hâce Ahmed b. Kurd'a 50.000 akçaya sattıklarını, oysa belirtilen malların daha fazla değer taşıdığını savunmaktadır. Kadı bu satış işlemini geçersiz saymıştır³⁸.

Bir başka tüccara ilişkin iki kayıt daha dikkat çekicidir. Eylül sonları 1580 tarihli bu kayıtlarda, Hâce Mehmed b. İbrahim, Karabacak-zâde vakfından para alan «İftihârü'l-ümerâ Ali Bey Hazretleri»ne kefaleti sebebiyle vakfa ana para olarak 212.500, doksan günlük faizi 6650, toplam 219.150 akça borcu olduğunu beyan etmektedir³⁹. Anlaşıldığına göre, bu tüccâr nüfuzlu bir bey ile parasal ilişki içindedir. Aynı tüccâr, kendi adına da vakıftan bir defa 218.750, bir defa 48.000 akça almış ve zamanı geldiğinde borçlarının tümünü ödemiştir⁴⁰.

36 *Konya Şer. Sic.* V/s. 108.

37 » » V/s. 141.

38 » » V/s. 100.

39 » » V/s. 108.

40 » » V/s. 139.

Tüccâr ile beylerin büyük ticaret ilişkileri içinde bulunduğunu gösteren belgeler de vardır. Örneğin, «Livâ-i Humus beyi olup sefer-i hümayûnda vefât eden» Abdülgani Bey'in durumu bu açıdan ilginçtir⁴¹. Adıgeçen sancakbeyi ma'zûlen Ankara'da otururken sefere çağrılmış ve çarpışmalarda ölmüştür. Terekesinin vârisleri arasında taksimi münasebetiyle tutulan sicillerden anlaşıldığına göre, babası Hâce Ahmed'dir. Annesi de Hâce Mahmud adlı birinin kızıdır. Osmanlılarda büyük tüccârın hâce ünvanıyla anıldığı gözönünde bulundurulursa, adıgeçen beyin aile kökeni anlaşılabilir⁴².

Abdülgani Bey'in Ankara'da iken sof ticareti ile uğraştığını ve İstanbul'daki vekilleri ile geniş bir ticaret şirketi hâlinde çalıştığını da saptayabiliyoruz: Ankara'da Hacı Abdülaziz b. Yusuf, Rahmetî, Hacı Bekir, İbrahim Bey, İstanbul'da Hacı Mehmed ve Baki adlı kişiler, adıgeçen Bey'in vekilleriydiler⁴³. Örneğin, «Kıdvetü'l-üme-râi'l-kirâm» Abdülgani Bey'in sof, muhayyer ve sair mübâyaâtına vekili olan Hacı Abdülaziz b. Yusuf'un çeşitli zamanlarda kendisinden ve diğer vekillerinden altın ve kuruş ve akça olarak aldığı 1.131.100 akça ile 54 yük sofu İstanbul'a götürdüğü ve sofaları sattığı, vârisleri ile yaptığı hesaplaşmadan öğrenilebilmektedir⁴⁴.

Tüccârın bu tür ilişkileri sadece sancakbeyi gibi yüksek dereceli askerîlerle değil diğer kapıkulları ile de mevcuttur. Bu tür ilişkilere tanıklık eden pek çok belge vardır⁴⁵.

Tüccârların ilişkilerini daha iyi sergileyebilmek için aşağıdaki örnekler daha da yararlı olacaktır :

Ankara'nın Hacı Doğan mahallesinden Hâce Seydi b. Hacı Hasan'ın kardeşi de tüccârdır, hatunlarından biri tüccâr kızı, diğeri Muşa Halife adlı birinin kızıdır. Yani tüccârın ikinci karısının ba-

41 *Ankara Şer. Sic.* VII/54.

42 *Ankara Şer. Sic.* VI/1349 : «Oldur ki mahrûse-i Ankara'da sâkin iken bu sene (1599) sefer-i hümayûnda vefât iden merhûm ve mağfurun-leh Abdülgani Bey b. Hâce Ahmed'in vâlideleri fahrü'l-muhadderât Haleb Hatun binti Hâce Mahmud tarafından..... merhûm-ı mezbûrun belde-i Haleb'de vâki hemşireleri olan Fatma binti Hâce Ahmed'in...».

43 *Ankara Şer. Sic.* VI/54.

44 *Ankara Şer. Sic.* VI/1349.

45 Bu konuda bkz. Ergeng, Özer, *Ankara ve Konya*, s. 200-204.

bası dinî zümreye mensuptur. İki kârisından 10 çocuğu olmuştur⁴⁶. Mürûrî mahallesinden Hâce Muslihiddin'in karısı, Fahreddin Halife'nin kızıdır ve bu tüccar, aynı mahallede bir müderris ve bir kadı ile duvar komşusudur⁴⁷. Hâce Nasuh b. Aydın'ın bir kardeşi tüccâr, diğeri ise ilmiye sınıfına katılmış biridir, oğlu da tüccârdır⁴⁸. Bu andığımız belgelerin hepsi XVI. yüzyılın ikinci yarısında düzenlenmiş sicillerden alınmıştır. Yukarıda sözünü ettiğimiz tüccârlardan Hâce Seydi b. Hacı Hasan'ın tereke kaydına göre⁴⁹, nakit, menkûl, gayri menkûl mal ve eşyası, alacakları ile toplam serveti 1.121.309 akçadır ve bunun 731.421 akçası ticaret ilişkileri içinde bulunduğu kişilerin üzerindedir. Bütün bu belgeler, tüccârların «esrâf ve a'yân» arasında görülen diğer zümrelerle, özellikle askerî diye tanımlanan kişilerle yakın ilişki içinde olduklarını kanıtlamaktadır. Kendileri de gerek büyük mukataaları iltizam yoluyla üzerlerine almak suretiyle, gerek taşra yöneticilerinin çeşitli işlemlerine aracılık ve gidecek onların yönetimlerine yardımcılık etmek suretiyle askerî tabakaya girmek eğilimi göstermektedirler. XVI. yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğunda ortaya çıkan yeni koşulların yardımıyla bu eğilim hız kazanacak bir niteliğe bürünür. Bu konuda da bazı belgeler sıralanabilir, örneğin :

Daha önce adını andığımız İbrahim Çelebi b. Mustafa adlı, Ankara'nın XVI. yüzyıl sonlarındaki ünlü tüccâr ailesinden olan ve «a'yân» arasında görülen kişi, uzun yıllar Ankara'da şehir kethüdâlığı yapmıştır ve 1598'de karşımıza «sancakbeyi kaymakamı» olarak çıkmaktadır⁵⁰. Yine Bursa şehir kethüdâlığı ile ilgili belgeleri verirken adı geçen Bostan Çelebi b. Hâce Memi'nin, 9 Eylül 1592 (2 Zî'l-ka'de 1000) tarihli beratından anlaşıldığına göre, Bursa ihtisâb mukataasını iltizâm ettiği ve iltizâm şartları arasında Dergâh-ı âlî çavuşluğu sadaka buyurulması, mukataa üzerinden alınacak olsa dahî çavuşluğunun üzerinde sürekli kalması isteği mevcuttur⁵¹. Aynı şekilde bir başka mültezimin de, mizân-ı harîr muka-

46 *Ankara Şer. Sic.* VI/187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194 vd.

47 » » V/820.

48 » » V/664.

49 » » VI/1392.

50 » » VI/1439, 794, 681, 872.

51 *Bursa Şer. Sic.* B 113, s. 132a.

taasını üzerine alırken Dergâh-ı âlî cebeciliği verilmesi dileğinde bulunduğunu görüyoruz⁵².

Bütün bu anlattıklarımız, Osmanlı Devletinin klâsik döneminde «esrâf ve a'yân»ın hangi işlevleri yüklendiğini, XVI. yüzyılın sonunda değişmelerin nasıl başladığını anlamamıza yardımcı olmaktadır.